

महाकवी उद्योतनसुरी यांच्या साहित्यातील वाणिज्य व व्यापार

प्रा.बाळासाहेब गणपाटील

विद्यावर्धिनी सभेचे डॉ. मा.य. वैद्य कला

प्रा. पी.डी.दलाल वाणिज्य आणि

डॉ. डी. एस. शहा विज्ञान महाविद्यालय धुळे

balasahebganpatil72@gmail.com

प्रस्तावना:

प्राचीन भारतात, कमाईच्या साधनांमध्ये व्यापाराला एक प्रमुख स्थान होते. तत्कालीन समाजात स्थानिक आणि परकीय व्यापार खूप संपन्न होता. वाणिज्य आणि व्यापाराशी संबंधित विविध आणि तपशीलवार माहिती कुवलयमालाकथेमध्ये उपलब्ध आहे, ज्यामुळे त्या काळातील आर्थिक जीवनाचे स्वरूप स्पष्ट होते.

स्थानिक व्यापार

स्थानिक व्यवसायाचा अर्थ. स्थानिक वापरासाठी एकाच ठिकाणी उत्पादित विविध वस्तूंची खरेदी आणि विक्री. स्थानिक व्यापाराची दोन मुख्य केंद्रे होती: - बाजार आणि व्यापार बाजार. बाजारपेठांमध्ये दैनंदिन वापरातील वस्तू किरकोळ विक्रीला येत होत्या, तर व्यापारी बाजारात अनेक ठिकाणचे व्यापारी एकत्र येऊन मोठ्या प्रमाणात मालाची खरेदी-विक्री करित होते. या दोन प्रमुख केंद्रांचे वर्णन आले आहे.

विपणन मार्ग - प्राचीन भारतात, बाजारात 84 प्रकारच्या वस्तूंची विक्री करणारी विविध दुकाने होती.¹ ही दुकाने शहरातील प्रसिद्ध महामार्ग आणि रस्त्यांच्या कडेला होती, ज्यांनाहट्ट म्हणतात. कुवलयमालामध्ये नमूद केलेल्या विनिता. नगरातील व्यापारी रस्त्यावरील विविध वस्तूंची दुकाने खालील प्रमाणे आहेत.²

एका बाजूला कुमकुम, कापूर, अगरू, मृगनाभिवास, पटवा आदी सुगंधी वस्तू विकणारी दुकाने होती. पलीकडच्या दुकानात वेलची, लवंग, नारळ इ. फळांचे ढीग होते. त्याच्या पुढे मोती, सोन्याची रत्ने आणि श्राद्धाचे दागिने विकणारी दुकाने होती. जवळच दुकानात काळ्या, पिवळ्या आणि पांढऱ्या रंगाच्या कपड्यांची कपाटे पसरलेली होती. दुसऱ्या रस्त्यावर वेगवेगळ्या प्रकारच्या कपड्यांची दुकाने भरलेली होती. त्यापलीकडे एका गल्लीत औषधी वनस्पती विकणारी दुकाने होती. दुसऱ्या बाजूस शंखशिंपले, मणी, काच, रत्ने इत्यादींच्या सुगंधाने दुकाने भरून गेली. समोरच्या दुकानात बाण, धनुष्य, तलवारी, चकत्या, भाल्यांचा ढीग होता. पुढच्या भागामध्ये शंख, चामर, घंटा, सिंदूर इत्यादींची दुकाने होती. त्या पुढच्या दुकानांमध्ये विविध प्रकारची वनौषधी आणि विविध प्रकारचे चंदन ठेवले होते. समोरच्या रस्त्यावरची दुकाने पेय आणि खाद्यपदार्थांची होती, त्यातून तूप टपकत होते.त्याच्यापुढील दुकानांमध्ये हळदीची धूळ उडत होती. शेवटच्या दुकानात चांगली साखर आणि गोड मांस विकले जात होते.

व्यापारी मार्गाच्या या तपशीलवार वर्णनावरून हे स्पष्ट होते की स्थानिक बाजारपेठांमध्येजवळपास सर्वच वस्तूंची दुकाने होती. उद्योतनाचे हे विधान - 'पृथ्वीवर जे काही ऐकले, पाहिले जाते आणि हृदयात विचार केले ते तिथल्या बाजारपेठेत उपलब्ध होते', हे बाजाराच्या समृद्धीचे संकेत देते. सौंदर्यप्रसाधनांची दुकाने, फळांची दुकाने, सराफा बाजार, शस्त्रास्त्रांची दुकाने, औषधी दुकाने, जलपानगृह, मदिरालय, खानावळी, खाटीकखाने इत्यादी ही तत्कालीन बाजारपेठांची मुख्य विक्री केंद्रे होती.

उद्योतनाने इतर संदर्भांमध्ये विपणन मार्गाचे वर्गीकरण देखील केले आहे, जे तत्कालीन विपणन मार्ग वेगवेगळ्या दिशांनी वापरले जात होते.देशी व्यापाऱ्यांनीआणलेल्या वस्तूंनी दुकानेभरलेली होती. व्यापाऱ्यांच्या आगमनामुळे मोठी गर्दी झाली होती व नेहमी व्यवहार व संवादाचा गोंगाट होत होता. अशा रीतीने बाजारपेठ ही आर्थिक समृद्धीची केंद्रे होती.³

व्यापार बाजार

दुस-या प्रकारची स्थानिक व्यापाराची केंद्रे म्हणजे मोठमोठ्याबाजारपेठा होत्या. ज्यामध्ये देशाच्या जवळपास सर्व भागांतून व्यापारी व्यापारासाठी येत-जात असत. या बाजारांना बैठा बाजार असेही म्हणतात. बैठ्या बाजारातील व्यापाऱ्यांना सर्व प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध होत्या. व्यापारी मार्गावर होणारा व्यापार शहरातील बडे व्यापारी व त्यांच्या धाडसी पुत्रांना पुरेसा नव्हता. प्रतिष्ठित व्यापारी बाजारपेठांना भेट देऊन त्याला आपल्या व्यावसायिक कौशल्याद्वारे आपली संपत्ती वाढवायची होती. नवीन ठिकाणे आणि लोकांशी ओळख करून घेण्याचीही त्यांना इच्छा होती. त्यामुळे, व्यापाऱ्यांनी विविध व्यापारी बाजारपेठांमध्ये प्रवास करणे ही प्राचीन भारतातील एक सामान्यगोष्ट बनली होती. त्यामुळे व्यापारीपुत्रांच्या बुद्धिमत्तेची, व्यवसायाची, कर्तृत्वाची आणि धैर्याचीही परीक्षा झाली. त्यामुळे सांस्कृतिक संबंधही वाढत होते.

व्यावसायिक सहलीची तयारी - तक्षशिलेचा व्यापारी पुत्र धनदेव याच्या दक्षिणपथयेथील सोपारक मधील मधील व्यापारी पेटेच्या भेटीचे तपशीलवार वर्णन कुवलयमालामध्ये आहे. मायादित्य आणि स्थानू यांनी दक्षिणपथातील प्रतिष्ठानव्यापारी पेटेसाठी तयारी करून निघत होते. या घटनांमधून व्यावसायिक सहलीच्या तयारीबाबत पुढील माहिती मिळते:-

1. प्रत्येक व्यक्तीने आपले धार्मिक आणि काम पुरुषार्थ पूर्ण करण्यासाठी पैसे कमविणे आवश्यक आहे.⁴
2. घरातील संपत्ती अफाट असली तरी स्वतःच्या कष्टाने मिळवलेल्या संपत्तीचा आनंद वेगळाच असतो.
3. स्वतःच्या कुटुंबाने कमावलेल्या पैशातून धर्मादाय आणि परोपकारी कार्ये करणे उत्तम मानले जात असे.
4. पैसे कमवायला जाताना वडिलांची परवानगी घेणे आवश्यक होते.
5. दक्षिणपथावर जाणे अवघड होते. म्हणून, व्यापारी वडील आपल्या मुलाला संभाव्य अडचणींबद्दल माहिती देत आणि त्या टाळण्यासाठी कार्यक्षम मार्ग सुचवत आणि प्रवासाला परवानगी असत.
6. यात्रा सुरु करण्यापूर्वी आवडत्या देवतांची पूजा करण्यात येत असे.
7. आवश्यक वस्तू सोबत घेतल्या जात होत्या.
8. इतर व्यापाऱ्यांना माहिती देऊन सल्लामसलत करण्यात येत असे.⁵
9. पूजा नसेल तर पहिल्या पूजेची व्यवस्था करण्यात येत असे.
10. कामगार गोळा केले जात असत.
11. अनेक नद्या, पर्वत आणि घोड्यावर बसून वानिकपुत्र आपल्या गंतव्यस्थानी पोहोचत असे. विंध्य आटवीतून जाणाऱ्या दक्षिणपथाच्या मार्गावर शबर डाकूंची भीती व्यापाऱ्यांना जास्त होती.⁶ कुवलयमालेतील मायादित्य आणि स्थानू चोरांच्या भीतीने वेश बदलून तिथून जातात."

पेटेत व्यापाऱ्यांचे स्वागत -

कुवलेमालेतील वर्णनावरून असे समजते की सोपारक पेटेतील स्थानिक व्यापाऱ्यांचा एक गटहोता, त्यामध्ये अशी प्रथा होती की जो कोणी विदेशी व्यापारी किंवा स्थानिक व्यापारी व्यापारासाठी कोणत्याही देशात गेला, तेथे त्याचे स्वागत केले जाई. त्याने या गटात येऊन त्याने विकलेल्या किंवा विकत घेतलेल्या वस्तू आणि त्याला झालेला नफा-तोटा यांचा तपशील सांगवा. गंध, तांबोळ, पुष्पमाला इत्यादींने स्वागत स्वीकारून आपल्या देशात परत जात. व्यापाऱ्यांच्या पूर्वजांच्या काळापासून ही प्रथा प्रचलित होती. ती आत्तापर्यंत चालू होती. तक्षशिलेच्या वणिकपुत्र धनदेवाचे सोपारकाच्या व्यापारी वर्तुळात गंध, सुपारी, पान, हार इत्यादींनी भव्य स्वागत करण्यात आले. 'देशी' या शब्दाचा विशेष अर्थ कुवलयमालामध्ये वापरण्यात आलेला 'देसिया-वामिया-मेली' म्हणजे व्यापाऱ्यांची संघटना, ज्याचे काही निश्चित नियम आणि कायदे होते. जी व्यापाऱ्यांच्या हितासाठी काम करत होती. अशाप्रकारे, प्राचीन भारतात व्यापारी संस्था स्थापन झाल्या, ज्यांना 'निगम' म्हणतात आणि ज्यांचे प्रमुख होते श्रेष्ठी. अनाथपिंडक श्रेष्ठी हे त्यापैकीच एक होते.

उद्योतनाने बहुधा पहिल्यांदाच व्यावसायिक श्रेणीसाठी 'देशी' हा शब्द वापरला आहे. बुल्हर यांनी 'देशी' या शब्दाचा साहित्यिक मार्गदर्शक असा अनुवाद केला आहे.⁷ तर चांगल्या अर्थाने, Effigraphia-Indica मधील 'देशी' चा अर्थ गिल्ड ऑफ डीलर्स (श्रेणी) असा केला गेला आहे.⁸ उद्योतनसुरीच्या नंतरच्या शिलालेखांमध्येही 'देशी' हा शब्द व्यापाऱ्यांच्या (व्यापारी) संघटनेसाठी वापरला गेला आहे. यावरून असे दिसून येते की, उद्योगसंस्थेसाठी 'देशी' हा शब्द बाराव्या शतकापर्यंत वापरला जात होता.

प्रसिद्ध बाजारपेठा

कुवलयमालामध्ये आठव्या शतकातील तीन प्रसिद्ध बाजारपेठांचे वर्णन आहे:- (१) सोपारक, (२) प्रतिष्ठान आणि (३) विजयपुरी. तत्कालीन व्यापाराशी संबंधित अनेक तथ्ये त्यांच्या वर्णनात आढळतात.

सोपारक-बाजारपेठा

प्राचीन भारतात, सोपारक शहर हे स्थानिक आणि परदेशी व्यापाराचे मोठे केंद्र होते. बृहत्कल्पभाष्य⁹ आणि पेरिप्लस यांच्यामतानुसार येथे दूरदूरचे व्यापारी येत असत आणि हे अनेक व्यापाऱ्यांचे (निगमांचे) निवासस्थान होते. या दोन्ही गोष्टी कुवलयमालेच्या वर्णनावरून सिद्ध होतात. व्यापाराचे केंद्र असण्याव्यतिरिक्त, सोपारक हे पश्चिमेकडील सागरी किनारपट्टीचे एक विशेष बंदर देखील मानले जात असे. कुवलयमालेमध्ये रत्नद्वीपपर्यंतच्या सागरी प्रवासाचे तपशीलवार वर्णन आहे.

प्रतिष्ठान-बाजारपेठा

प्राचीन भारतीय व्यापाराच्या क्षेत्रात प्रतिष्ठानपेठला मोठे स्थान होते. आठव्या शतकात वाराणसीतील व्यापारी पैसा मिळवण्यासाठी प्रतिष्ठानकडे येत असत. त्याला वाटेत अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला असला तरी, हे शहर अनेक धान्य आणि रत्नांनी भरलेले होते. या बाजारपेठेत अनेक प्रकारचे उद्योग आणि व्यवसाय होते, ज्यातून पैसे कमावले जात होते.

जयश्री-बाजारपेठा

उद्योतनाने दक्षिण भारतातील आणखी एका मोठ्या बाजारपेठेचे वर्णन केले आहे. दक्षिण समुद्राच्या काठी जयश्री नावाचे नगर होते. या शहराचा व्यापारी मार्ग बऱ्यापैकी संपन्न होता. व्यापाऱ्यांची वेगळी दुकाने आणि वेगळी निवासस्थाने होती. या बाजारातून यवनद्वीपला जाण्यासाठी सागरी मार्ग होता. सागरदत्तला जेव्हा व्यापार करण्यासाठी समुद्रापलीकडे जायचे होते तेव्हा जयश्री पेठेच्या व्यापाऱ्याने समुद्र ओलांडून विकायचा माल गोळा करायला सुरुवात केली. आणि काही दिवसातच निर्यातीसाठी माल तयार झाला." या संदर्भात कोणता माल निर्यात करायचा होता हे कळत नाही, पण यवनद्वीपमध्ये त्यांना मोठी मागणी असावी. म्हणूनच सागरदत्तने माल दिला. त्यांच्या मोबदल्यात सात कोटी रुपयाचे तो तेथून पाचू, मोती, सोने आणि चांदी घेऊन परततो.

विजयपुरी-बाजारपेठा

उद्योतनाने कुवलयचंद्रविजयपुरीला पोहोचल्यानंतर तेथील व्यापारी बाजाराचे तपशीलवार वर्णन दिले आहे. कुवलयचंद्र विजयपुरी नगरीत प्रवेश करताच गोपूर प्रवेशद्वारावर अनेक शुभ वाद्यांचे आवाज ऐकू आले. पुढे चालत गेल्यावर त्याला एक बाजार दिसला, जिथे व्यापारी विविध वस्तूंच्या खरेदी-विक्रीत व्यस्त असल्याने गोंधळ उडाला होता. त्या राजमार्गात प्रवेश केल्यावर कुवलयचंद्राला अनेक देशांतील भाषा आणि वैशिष्ट्ये असलेले स्थानिक लोक दिसले.¹⁰

१८ देशांतील व्यापारी

गोल्लदेशाचे लोक गडद कृष्ण वर्णाचे, कठोर शब्द बोलणारे, अतिशय भांडखोर आणि निर्लज्ज होते. ते 'अड्डे' हा शब्द उच्चारत होता. मध्य प्रदेशातील व्यापारी, न्याय, धोरण, संधि- विग्रह आणि स्वभावाने बहुभाषिक, 'तेरे मेरे आऊ' म्हणत होते. मोठमोठे पोट असलेले, कुरूप, लहान आणि सौंदर्य खेळांचे शौकीन

असलेले मगधचे रहिवासी 'एग', 'ले' म्हणत होते. कपिल आणि पिवळ्याडोळ्याचे अंतरवेदी, जे दिवसभर जेवणाच्या गोष्टी सांगायचे, 'किट्टो किट्टो' सारखे सुंदर शब्द बोलत होते. उंच व जाड नाक असलेले, सोनेरी रंगाचे व जड भार वाहणारे कीर देशाचे व्यापारी सरीपरी या शब्दाचा जप करीत होते. दयाळूपणा, दानशूरपणा, पौरुषत्व, विज्ञान आणि दयेनेविरहित शरीर असलेले ढक्कदेशाचे व्यापारी 'एहो तेही' म्हणत होते. मोहक, मृदू, साधे, संगित किंवा सुगंधप्रिय असलेले आणि आपल्या देशाचे स्मरण करणारे सैंधव 'चउडय मै' शब्द उच्चारत होता. बाके, जड, जट्ट, भरपूर खाणारे आणि कणखर शरीर असलेले मरू देशातील व्यापारी 'अपँ तुप्पँ म्हणत होते. तूप-लोणी खाऊन बळकट शरीर असलेले

गुर्जर देशवासी धर्मनिष्ठ आणि संधिविग्रहात पारंगत आहेत. 'भल्लउं' वगैरे शब्द उच्चारत होते. आंघोळ करणारे, तेल-लेपन लावणारे, मर्यादित केस वाढवणारे आणि सुबक व सुंदर शरीर असलेले लाट देशातील व्यापारी 'आम्ह काउं तुम्हे' म्हणत होते. माळव देशाचे रहिवासी जे काहीसे काळेभोर, कमी उंचीचे स्वभावाने, रागिट, गर्विष्ठ आणि उग्र स्वभावाचे होते, ते 'भउय भइणीतुम्हे' चा जप करीत होते. आपल्या इच्छेबद्दल तळमळणारे, प्रेयसीवर आसक्त झालेले, उग्र वृत्तीचे, पतंग वृत्तीचे असे कर्नाटकातील रहिवासी 'आड पँड मरे' म्हणत होते. ताप्ती (तमिळ) देशाचे रहिवासी, जे सुती वस्त्रे परिधान करतात आणि मांस, मद्य आणि लैंगिक संबंधात रस घेत होते, ते 'इसि किसि मिसि' (8) असे उच्चार करीत होते. सर्व कलांमध्ये नावाजलेले, आदरणीय, राग आल्यावर प्रेमव बोलणारे आणि कणखर शरीर असलेले कोसलचे व्यापारी जललयले म्हणत असत धडधाकट, बुटके श्यामांग सहनशील, गर्विष्ठ आणि भांडणारे मराठे 'दिण्णले गहियल्ले' चा जयघोष करीत होते. आंध्र देशाचे लोक, ज्यांना स्त्रिया आणि योद्धे आवडत होते, सुंदर शरीर होते आणि अन्नात उग्र होते, ते 'अटि पुटिरटि असे उच्चार करीत होते. अशा प्रकारे कुमार कुवलयचंद्र यांनी खसव पारस इत्यादी 18 स्थानिक भाषा बोलणारे व्यापारी पाहिले.

कुवलयमालाचे हे वर्णन अनेक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहे. जसे की हे १८ देश भौगोलिक दृष्टिकोनातून ओळखता येतात, (२) तेथील रहिवाशांची जीवनशैली आणि स्वभाव जाणून घेता येतो, (३) प्रत्येक देशाच्या रहिवाशांची काही नावे ठरविण्यात आली होती. उदाहरणार्थ, व्याकरणाच्या दृष्टिकोनातून सिंधमधील सैराखव आणि माळव्यातील मालवांवर प्रकाश टाकता येईल, (४) प्रत्येक देशाच्या भाषिक बोलींचा भाषिकदृष्ट्या अभ्यास करता येईल, (५) इतक्या देशांची आयात-निर्यात करता येईल. विजयपुरीमध्ये कोणत्या मालाची खरेदी-विक्री होते, याचे ज्ञान मिळवता येते आणि (६) विजयपुरातून अनेक देशांचे जल आणि जमिनीचे मार्ग कोणते होते हे शोधून प्राचीन भारताच्या वाटेवर नवीन प्रकाश टाकता येतो.

संदर्भ ग्रंथ

1. बैजनाथ पुरी- प्राचीन गुर्जर काव्यसंग्रह पा. 95 भारतीय विद्याभवनमुंबई 1957
2. ए. एन. उपाध्ये -कुवलयमाला पान 7.26 सिंधी जैनग्रंथमाला भारतीय विद्या भवन मुंबई 1970
3. संपा. मुनिजिनविजय -कथाकोष प्रकरण पा. 185 सिंधी जैन ग्रंथमाला भारती विद्या भवन मुंबई 1946
4. ए. एन. उपाध्ये- कुवलयमाला पा. 57.13 सिंधी जैन ग्रंथमाला भारतीय विद्याभवन मुंबई 1970
6. ए. एन. उपाध्ये-समरादित्यकथा पा. 511 भारतीय विद्या भवन मुंबई 1960
7. दशरथ शर्मा- राजस्थान पत्रिका495 गव्हर्मेट प्रेस बिकानेर 1966
8. वासुदेव उपाध्याय- एपीग्राफिआ इंडिका भाग1पा.189 भारतीय प्रकाशन प्रयाग1960
- 9.संघदासगणि- बृहत्कल्पभाष्य पा. 43 श्वेतांबर सभा रतलाम,भावनगर 1933
- 10.ए. एन. उपाध्ये-कुवलयमाला पा. 153 सिंधी जैन ग्रंथमाला भारतीय विद्या भवन मुंबई 1970